

חברה

אבטלה בישראל בשנות האלפיים: מדוע לא קמה תנועת מחאה של מובטלים?

אברהם דורון

מבוא

שתי תופעות מאפיינות את נושא האבטלה והמובטלים במדינת ישראל בשנים 1995-2005: האחת – שיעורי האבטלה הגבוהים שעלו ברציפות על עשרה אחוזים מכוח העבודה במשק. בשנת 2003 הגיע שיעור האבטלה ל-11 אחוזים. על אף הירידה באבטלה שהסתמנה בשנת 2004, שיעורה היה 10.2 אחוז, וב-2005 הוסיפו שיעורי האבטלה להיות קרובים לעשרה אחוזים. התופעה האחרת הבולטת היא הפגיעה במובטלים בדרך של שחיקה מתמשכת של תוכנית ביטוח האבטלה על-ידי החמרות קשות בתנאי הזכאות לקבלת דמי אבטלה והפחתת שיעור החלפת השכר המובטח בתשלום דמי האבטלה לזכאים (המוסד לביטוח לאומי, 2004, עמ' 329-348; גל, 2004).

שלא כפי שהיה אפשר אולי לצפות, המצוקה הכלכלית והחברתית שגרמו שתי התופעות האלה לקבוצות אוכלוסייה גדולות בארץ, לא הביאה להופעת תנועת מחאה פוליטית פעילה של המובטלים עצמם. היא גם לא עוררה פעולת מחאה רצינית של גורמים אחרים בזירה הפוליטית הישראלית, שהיה אפשר לראותם כמעוניינים בדרך-כלל לסייע למובטלים ולמשפחותיהם. כיצד אפוא אפשר להסביר את היעדר המחאה ואת ההתנהגות השקטה למדי של המובטלים בישראל בתקופה הנסקרת? שאלה זו נוגעת לשתי סוגיות במחקר הסוציולוגי: התפתחות התופעה של תנועות מחאה חברתיות בכלל; והתפתחות פעולות קולקטיביות של מחאת מובטלים, שהם קבוצת אוכלוסייה חלשה הנעדרת בדרך-כלל כוח פוליטי (Richards, 2002).

מאמר זה עוסק בהיעדר מחאה חברתית פעילה של המובטלים בישראל בשנים 1995-2005. בשנים אלה היו בישראל אלפי בני-אדם בגיל העבודה שהיו מחוץ למעגל התעסוקה. אלה נשארו בלי פרנסה, זמן פנוי עמד לרשותם והיה טמון בהם הכוח הפוטנציאלי להרים את נס המחאה. בעבר היו המובטלים בארץ ובעולם הנושאים העיקריים של דגל המחאה החברתית. קבוצות בני-אדם במצוקה צערו, למשל, מאז ימי הביניים צעדות מחאה ללונדון כדי להציג את קובלנותיהן לשלטונות. הצ'רטיסטים המשיכו מסורת זו במאה

ה-19, ובשנות העשרים והשלשים של המאה ה-20 היו צעדות מחאה של המובטלים למעין מסורת בריטית (Reiss, 2007a). הפגנות, צעדות ואפילו שביתות רעב של מובטלים היו סימן היכר המובהק של אי-הנכונות של המובטלים לקבל באופן פסיבי את מצבם. הקריאות המסורתיות של 'לחם ועבודה' הדהדו בהפגנות האלה ושימשו ביטוי למחאה נגד הסדר החברתי הלקוי שגרם לקושי שלהם למצוא עבודה ולהתפרנס ממנה בלא להזדקק לעזרת הכלל (ליימן-ווילציג, 1992, עמ' 43). כל תופעות המחאה האלה כמעט נעדרו מן הזירה הישראלית בעשור האחרון.

מטרת מאמר זה להצביע על הגורמים שפעלו בחברה הישראלית בתקופה הנדונה וקבעו את גבולות האפשרות של צמיחת פעולת מחאה מאורגנת של המובטלים בישראל. המטרה גם לבחון באיזו מידה ההסברים המצויים במסגרת התאוריות הפוליטיות והסוציולוגיות הקיימות מסייעים לנו להבין את הגורמים שפעלו נגד התארגנות פעולות מחאה אקטיבית של המובטלים בישראל.

התפתחות תנועות מחאה חברתיות

עד סוף המאה ה-18 רעיונות דתיים הם שעמדו ברוב המקרים בבסיס התארגנותן של תנועות מחאה פוליטיות או חברתיות. הכוחות העיקריים שהניעו את תנועות המחאה מאז הופעת תנועת ההשכלה חדלו מלשאוב את מקורם מרעיונות דתיים. תנועות המחאה בעת החדשה, מאז המאה ה-18, היו על-פי-רוב ליברליות, רדיקליות או סוציאליסטיות במהותן. על אף השוני הרב ביניהן הקו המשותף שקשר אותן היה האופי הפוליטי שלהן והתביעה לשינוי המשטר ומבנה הכוחות השליטים במדינה כדי לכוון חברה טובה וצודקת יותר. כולן נשאו בחובן מסר חברתי שדיבר אל לב ההמונים ובו הבטחה לחברה טובה יותר בעתיד. הרעיונות שהניעו את תנועות המחאה היו קשורים קשר הדוק עם אינטלקטואלים של התקופה, שתרמו בעמדותיהם לעיצוב רעיונות המחאה, והם גם שפעלו להתאמת צורות המחאה לנסיבות שהשתנו עם הזמן. הכוחות שהניעו את תנועות המחאה רבו עם הזמן והם הושפעו מרעיונות הקדמה שרווחו וזכו גם להגברת כוחם באמצעות שיטות הפעולה שפיתחו והאמצעים הארגוניים שהצליחו ליצור (Della Porta and Diani, 2005; Dictionary, 2003).

במהלך המאה ה-19 פעלו תנועות מחאה חברתיות רבות שהיו קשורות לבעיית המובטלים. תנועת המחאה החברתית הראשונה והחשובה שהתארגנה באנגליה פעלה נגד חוק העניים החדש משנת 1834 (Fraser, 1976; Brundage, 1978). תנועה זו לא היתה אמנם תנועת מחאה של מובטלים במובן המדויק אלא יותר התארגנות פוליטית שהכילה קבוצות רדיקליות של המעמד הבינוני ושל איגודים מקצועיים שהיו אז בהתהוותם, וכל אלה יחד נאבקו בהוראות המחמירות של החוק החדש שפגע קשות בעניים ובמובטלים. תנועת מחאה זו והניסיון שלה שימשו מעין דגם למאבקים בהמשך הזמן, שבמרכזם היו

המובטלים. במאבקים אלה התגבש הרעיון שבעיית המובטלים אינה עוד קטגוריה כלכלית גרדא, אלא היא נוגעת לקולקטיב חברתי הסובל ממצוקה כלכלית ואינו יכול לספק את הצרכים הקיומיים של עצמו ושל בני משפחתו, ועקב היותו מובטל יש לו זמן פנוי להשתתף בפעילות פוליטית, יש בו הפוטנציאל להיווצרות סולידריות קבוצתית והיכולת להוות גרעין להתארגנות פוליטית על בסיס אינטרס משותף ותביעות מוגדרות (Mendes, 1991; Bagguley, 2003).

מחאות של מובטלים גברו במאה ה-20, בעיקר בתקופת המשבר הכלכלי הגדול שבין שתי מלחמות העולם. תנועות מחאה של מובטלים בשנים אלה בכריטניה, בגרמניה, בצרפת ובארצות-הברית לבשו בין היתר צורות של הפגנות ושל מצעדי רעב (Hunger marches), ופעולות התנגדות מאורגנות אחרות. רק קבוצות קטנות של מובטלים השתתפו באורח פעיל בפעולות המחאה הקולקטיביות, אבל אלה זכו לתמיכה ולתהודה נרחבות במקומותיהן, אף שהשלטונות עקבו אחרי מחאות אלה בעין פקוחה ובוחנת (Reiss, 2007b). המשתתפים בתנועות המחאה דרשו על-פי-רוב שהמשלוח יפעלו להקל את המצוקה שהם נקלעו אליה ותבעו הסדרים נאותים יותר של הגשת סיוע ותשלום דמי אבטלה. בין הפעילים ביותר בארגון פעולות המחאה בשנים 1920-1940 היתה 'התנועה הבריטית הלאומית של עובדים מובטלים' (The British National Unemployment Workers Movement), שפעלה בהשראת המפלגה הקומוניסטית. פעולות מחאה נרחבות דומות נערכו בארצות-הברית בהנהגת ברית הפועלים של אמריקה (The Workers Alliance of America), (ראו: Piven and Cloward, 1982), על-ידי הוועדה למען ביטוח אבטלה של האיגוד המקצועי הגדול, ה-AFL (Committee for Unemployment Insurance), וכן על-ידי מועצות המובטלים (Unemployment Councils), שארגנה המפלגה הקומוניסטית (Wood, 2005).

אחד ממצעדי המחאה של מובטלים שנחרת עמוקות בזיכרון הקולקטיבי בכריטניה ורישמו מוזכר עד ימינו הוא ה-Jarrow Crusade. באוקטובר 1936 צעדו כ-200 גברים מהעיר Jarrow שבצפון-מזרח אנגליה קרוב ל-500 ק"מ ללונדון כדי להציג לפני הממשלה והפרלמנט את המצוקה של עירם, ששיעור האבטלה בה הגיע ל-70 אחוז. את המצעד הובילה חברת הפרלמנט של המחוז אלן וילקינסון. הצועדים דרשו שהממשלה תספק תעסוקה לתושבי העיר ותשפר את תנאי הסיוע למשפחות המובטלים, סיוע שהיה לא-מספיק בעליל והוגש בצורה קמצנית ומרתיעה. הצועדים זכו בדרכם לאהדה ולעזרה של תושבים ומוסדות רבים. המצעד היה במוצהר לא-פוליטי, אבל מפלגת העבודה (הלייבור) נמנעה מלתמוך בו. בהגיעם ללונדון הגישה המנהיגה עצומה של תושבי העיר ובה התביעות מהפרלמנט ומהממשלה ו-11,000 חתימות. ראש הממשלה השמרני בלדווין סירב להיפגש עם נציגי הצועדים והממשלה התעלמה מתביעותיהם (Pickard, 1982; Brundage, 2002; Matt, 2005). אבל צערת ג'ראו לא נשכחה והיא הפכה להיות סמל למצוקה של שנות המשבר, ובייחוד של מצוקות 'צבא המובטלים' של התקופה.

האבטלה ששררה בארץ בתקופות שונות גרמה גם היא פעולות מחאה של המובטלים, אף שקשה לומר שאלה היו פעולות מחאה מאורגנות. התסכול והמצוקה הקשה של המובטלים בשנות העשרים הביאו פעמים רבות להתפרצויות אלימות, בייחוד בתור לעבודה בלשכות העבודה. בשנים אלה היו נסיונות להסית את הפועלים המובטלים נגד מוסדות ההסתדרות ולצאת להפגנות ברחובות הערים, ואף היו פעולות מחאה שבהן ניסו פועלים מובטלים לפרוץ אל משרדי מועצות הפועלים (גל, 2002, עמ' 47). התמרמרות המובטלים בשנות השלושים גרמה לעתים להתפרעויות שלהם באספות פומביות ובהפגנות של מובטלים נגד ההסתדרות. בראש מקצת ההפגנות עמדו עסקני ההסתדרות וחברי מפא"י, דבר שנעשה בניגוד לעמדות ראשי המפלגה, ואלה אף ניסו להעמיד את המעורבים למשפט בבית-דין של המפלגה (שם, עמ' 88). ההסתדרות היתה חלק של הממסד השלטוני של היישוב ופעלה בדרכים משלה להקל את מצוקת המובטלים, אבל כמו מפלגת העבודה בכריטיניה לא ראתה בעין יפה פעולות מחאה מאורגנות של המובטלים שהופנו נגדה עצמה.

הניסיון של שתי המאות האחרונות בארצות המתועשות באירופה ובאמריקה מראה שלהתארגנות של תנועת מחאה חברתית היו ברוב המקרים כמה מאפיינים יסודיים משותפים. כל פעולות המחאה נשאו באמתחתן רעיונות פוליטיים שהטביעו בהן את חותמם; היו מאחוריהן כוחות אינטלקטואליים שנתנו להן כיוון וליוו אותן בדרכן; והן השכילו לבנות לעצמן כוח ארגוני שאפשר באופן מעשי את הפעלתן. כדי שפעולות המחאה שלהן תהיינה אפקטיביות עמדו במרכז המחאה רעיונות של ביקורת או אפילו שלילה של הסדר החברתי. הן גם ניסו להציע דרכים טובות ויעילות יותר של טיפול בבעיות שעמדו במרכז עניינן. אידאולוגיות המחאה העיקריות של המאה ה-19 והמאה ה-20, למשל התנועה הסוציאליסטית והתנועות הרדיקליות האחרות, היו כולן בעלות צביון פוליטי וראו בשינוי הארגון המדינתי הקיים בסיס להשגת צדק חברתי. כולן נשאו מסר חברתי של תיקון ושיפור התנאים הקיימים ושל חברה עתידית מתוקנת, וניסו לפעול להגשמת הרעיונות האלה (Hobsbawm 1957; Walzer, 1988).

הניסיון ההיסטורי מראה שנושאי הדגל של תנועת המחאה החברתית עברו עם הזמן מקבוצות של המעמד הבינוני למעמדות העובדים. הדבר קרה הן בגלל גידולה של אוכלוסיית העובדים השכירים והתעצמות הדרגתית בכוחה, הן בגלל בעיות המצוקה הכלכלית שהיתה מנת חלקה והן בגלל השאיפה של העובדים השכירים לשפר את רמת חייהם במסגרת השפע היחסי שהלך וגדל בחברה התעשייתית המתפתחת. בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, בשנות העשרים והשלושים של המאה ה-20, קבוצות העובדים המובטלים בקרב העובדים השכירים, אף שהיו נעדרות כוח כלכלי או פוליטי, נשאו את לפיד המחאה ועמדו בראש ההפגנות ובראש צעדות המחאה שתבעו מן הממשלות שינוי מדיניות ונקיטת צעדים להבטחת הביטחון הסוציאלי.

המוכנות של העובדים המובטלים לנקוט פעולות מחאה קולקטיביות מיצתה כנראה את עצמה בתקופה האחרונה. על אף אבטלה בשיעור גבוה בעשורים האחרונים של המאה ה-20, נמצא שהמובטלים בארצות רבות קיבלו את מצבם בשתיקה יחסית ובמעין הסכמה

פוליטית פטליסטית שמנעה אותם מלצאת למחאה פעילה (Bagguley, 1991; 1992). כמה תאוריות מספקות הסברים שונים לתגובות המובטלים על מצב המצוקה שלהם, לפעולות המחאה שלהם ולסיבות של היענות או אי-ההיענות לתביעותיהם (ראו למשל: Jordan, 1973; Piven and Cloward, 1977; Seabrook, 1982; Campbell, 1984; Esping-Andersen, 1985; Richards, 2002; Donatella della Porta, 2005; Giugni, 2005; Giugni and Statham, 2005). ואולם השאלה מדוע העדיפו המובטלים בתקופה האחרונה שלא לנקוט מחאה פעילה עדיין מחכה לתשובה משביעה רצון יותר.

התגייסות המובטלים לפעולות מחאה במבחן התאוריה

התאוריות הפוליטיות המנסות להסביר את סוגיית ההתגייסות של מובטלים לפעולה קולקטיבית קרויות Political opportunity theories. תאוריות אלה מפנות את תשומת הלב לאפשרויות לפעולת מחאה של המובטלים, עם הסיכויים והסיכונים הכרוכים בה. הן מדגישות את החשיבות של הנוכחות או היעדר הנוכחות של בעלי-ברית לפעולה מקרב האליטות, והן מנסות להבחין את האסטרטגיות הנקוטות בידי שלטונות כלפי מחאות המובטלים ואת היכולת והמוכנות שלהם לנקוט פעולות לדיכוי פעולות מחאה (McAdam, 1996; Tarrow, 1966; Koopman, 2004). תאוריות אחרות מסבירות את השקט היחסי של המובטלים בימינו בגורמים כמו היעדר אידאולוגיה או רעיונות פוליטיים היכולים להניע תנועת מחאה של מובטלים, היעדר משאבים תרבותיים וארגוניים שבכוחם לגייס את המובטלים לפעולת מחאה, וההרגשה של אדישות ואפילו אטימות של המדינה כלפי מחאה של מובטלים וכלפי התביעות לטיפול במצבם (Bagguley, 1992; 2004). מה שאפיין את השתיקה היחסית של המובטלים בישראל בעשור הנסקר היה בראש ובראשונה היעדר רעיונות פוליטיים שיכלו לספק תמיכה להתארגנות של תנועת מחאה. רעיונות כאלה, אם הועלו לסדר היום הציבורי, לא זכו ללגיטימציה ציבורית, לא במובן הווריאנטי, כלומר במובן הרציונלי או המסורתי, ולא במובן שהם אומצו בידי מפלגות פוליטיות שקיבלו על עצמן להפיץ רעיונות מחאה רדיקליים (Parkin, 1971, p. 99). לדעתו של זאב שטרנהל (2003), בחברה הישראלית חסרה מסורת של תרבות פועלית וסולידריות רחבה של עובדים המבוססת על אידאולוגיה משותפת של שינוי וחלוקה צודקת יותר של משאבים לאומיים. אפילו בשנת 1950, כשתנועת העבודה היתה בשיא כוחה וההשפעה של האידאולוגיה הסוציאליסטית היתה חזקה בה, 56 אחוז של נשאלים בסקר דעת קהל השיבו בשלילה על השאלה, אם הפגנות מובטלים היו מוצדקות (ליימן-ווילציג, 1992, עמ' 116). היעדר מסורת של תרבות פועלית רדיקלית היא אפוא תופעה שהיתה קיימת גם בעבר; היא רק התעצמה בהווה עקב הפיצול בחברה הישראלית וההטרונגניות הרבה שלה בימינו, שפגעה באפשרויות של התגבשות יסודות מלכדים בקרב המובטלים, הנחוצים לכל התארגנות של מחאה אנטי-ממסדית. נוסף על היעדר רעיונות

פוליטיים שיכלו לתמוך בהתגבשות תנועת מחאה של המובטלים, פעלו נגד התארגנות כזאת בארץ הגורמים האלה:

העמדה של האליטות – האליטות הממסדיות גילו בדרך-כלל עמדה מתנכרת לבעיות המצוקה של המובטלים. בלט בקרבן חוסר הנכונות להשתתף כבעלי-ברית בפעולה קולקטיבית במאבק לשיפור במצב המובטלים. התנכרות זו באה לידי ביטוי גלוי בחוסר העניין של המפלגות הממסדיות המזוהות מסורתית עם השמאל הפועלי הישראלי, כמו מפלגת העבודה, באשר לבעיות המצוקה של המובטלים ואף באדישותן לבעיות אלה. למשל, ראש הממשלה המנוח יצחק רבין הצהיר שלדעתו 'נושא האבטלה נחשף בכל ערוותו. חלק גדול מהאבטלה איננה אבטלה אלא מקצוע של המובטלים' (דבר, 7 במאי 1993); שר האוצר מטעם מפלגת העבודה, אברהם (בייגה) שוחט, קרא בזמנו 'למצות את הדין עם עשרות אלפים המקבלים דמי אבטלה ואינם זכאים לכך על-פי החוק' (זרחיה, 1993). ראש 'מרצ' יוסי ביילין חזר על עמדה זו בשנת 2006 כשטען שיש להגביר את מערך האכיפה כלפי המובטלים 'באופן שלא יאפשר לאנשים לגבות דמי אבטלה בעוד שהם עובדים בהסתר' (פרץ וחורש, 2006). עמדה זו השתקפה גם בחולשתו של הארגון המקצועי הגדול הסתדרות העובדים, שהיתה שנים רבות במרכז החיים הפוליטיים של החברה בישראל והועתקה מאמצע שנות התשעים לשוליים שלה.

האסטרטגיה של השלטונות – האסטרטגיה של השלטונות ושל הממסד הכלכלי-הפוליטי היתה מניפולציה מתוחכמת של התודעה הציבורית שכוונה לדה-לגיטימציה של המובטלים ולהצגה שלילית של המובטלים עצמם ושל תביעותיהם לתיקון מצבם. הממשלה גם לא הסתפקה בשימוש באמצעי הסברה בלבד אלא גם גילתה נכונות להשתמש בלא היסוס באמצעי כפייה כדי לדכא כל התארגנות מחאה של המובטלים. הכוחות העצמיים של המובטלים – הכוחות העצמיים האלה קשורים למצב הפוליטי שהתהווה בישראל ולהרכב אוכלוסיית המובטלים בתוכה. בנסיבות הקיימות, המשאבים התרבותיים-האישיים של המובטלים היו מטבע העניין מוגבלים מאוד, מה שהקשה עליהם מאוד להתארגן לפעולה קולקטיבית של מאבק על תביעותיהם.

גבולות אפשרויות המחאה במציאות הישראלית

האפשרויות של המובטלים להתארגן ולהפעיל תנועת מחאה פעילה היו במציאות הישראלית מוגבלות מאוד. הכוחות שפעלו נגדם באו לידי ביטוי כמפורט להלן.

אדישות המפלגות הפועליות

תנועת הפועלים הישראלית לא היתה בעבר אדישה לבעיות האבטלה, אבל היא גם לא גילתה במרוצת השנים יחס אוהד במיוחד למובטלים עצמם. המפלגות הפועליות וההסתדרות התנגדו תקופה ארוכה להנהגת ביטוח אבטלה בארץ ולתשלום דמי אבטלה

למובטלים. הטיעון היה שיש להעדיף אספקת מקומות עבודה למובטלים, ולו בדרך של עבודות יזומות או עבודות דחק בעת משבר, מלספק גמלאות כספיות 'בעד לא עבודה' (גל, 2002; דורון וקרמר, 1992, עמ' 120-138). גישתה של תנועת העבודה, גם בהיותה במלוא כוחה, היתה לדחוק לשוליים את מי שלא היו מועסקים או שהיו מחוץ לכוח העבודה הפעיל במשק. היא פעלה בדרכים שונות כדי למנוע התארגנות של המובטלים לפעולת מחאה. בעשור של 1995 עד 2005 מפלגת העבודה, גם בהיותה בשלטון או שותפה לשלטון וגם בהיותה באופוזיציה, לא גילתה יחס מיוחד לבעיות האבטלה ולמצוקת המובטלים. היא אימצה על-פי-רוב את העמדות הכלכליות הנאו-ליברליות הרומינגטיות של הממסד הכלכלי. בהתאם לעמדות אלה היא זנחה את התמיכה הסוציאלי-דמוקרטית המסורתית במדיניות של תעסוקה מלאה, או לפחות רמה גבוהה של תעסוקה, ותמכה במדיניות הגמשת תנאי העבודה, קיצוצים בשכר והחמרת הנגישות לקבלת דמי אבטלה וקצבות ביטוח לאומי אחרות. כמה מן ההחמרות הקשות בתנאי הזכאות לקבלת דמי אבטלה אף נעשו ביוזמת מפלגת העבודה בעת היותה בשלטון בשנות התשעים (פרנקל, 2001; גל, 2004).

המדיניות הכלכלית שהנהיגה מפלגת העבודה בעת היותה בשלטון, או שהזדהתה אתה בגלוי או בסמוי בהיותה באופוזיציה בעשור הנסקר, לא היה בה כל גילוי של יחס אוהד למובטלים. היא אימצה בדרך-כלל את הגישה הרוחת בממסד הכלכלי של הטלת אשמת האבטלה על המובטלים עצמם. בהיותם בשלטון השתתפו ראשי מפלגת העבודה באורח פעיל במסע של הכתמת המובטלים. אורה נמיר, בהיותה שרת העבודה מטעם מפלגת העבודה, הדגישה שמלחמתה העיקרית היא ב'תרבות של אבטלה, שהתפתחה במדינה במקום תרבות של עבודה' (ביאור ורבין, 1993). גם בשנות האלפיים, בהיותה בשוליים של השלטון, אימצה מפלגת העבודה בשנת 2002 תוכנית כלכלית ובה קיצוץ בדמי האבטלה, בתשלומי הבטחת הכנסה ובשאר 'תשלומי העברה'. עיתונאית אחת כינתה את מפלגת העבודה בגין תוכנית זו 'קבלני משנה של נתניהו' (קדמון, 2004).

עמדות מסוג זה של מפלגת העבודה לא היו שונות במהותן מעמדותיהם של פוליטיקאים בקצה הימני של הקשת הפוליטית. לא ייפלא אפוא שבהזדהותה עם עמדות אלה לא נתנה מפלגת העבודה יד לארגון תנועת מחאה של המובטלים בנושאי הבטחת תעסוקה ודאגה לרווחתם של המובטלים.

חולשת הסתדרות העובדים

ההסתדרות – ארגון העובדים הגדול בישראל – האמורה לייצג את רוב אוכלוסיית העובדים בארץ ולפעול לקידום האינטרסים של הפועלים, היא באופן טבעי הארגון שיש לצפות ממנו לארגן ולהפעיל ביעילות פעולות מחאה של פועלים. ואולם מקומה השולי בקרב מוקדי הכוח בחברה הישראלית בשנות האלפיים לא אפשר לה ליזום פעולה רדיקלית של התארגנות עובדים מובטלים לפעולת מחאה אנטי-שלטונית. הסיבה העיקרית לכך היא התרופפות כוחה מאמצע שנות התשעים. הממסד הפוליטי של ישראל הצליח

בשנות התשעים לשבור את כוחה של ההסתדרות ולשלול ממנה את היכולת למנוע צעדים שנתפסו בעיניו מפריעים למדיניות הכלכלית-החברתית שלו או פוגעים בה. הממסד לא רצה להשלים עם הניגוד שנוצר בין ערכים של סולידריות חברתית ושיתוף, שההסתדרות דגלה בהם, לבין המדיניות של הפרטה, הגמשה של שוק העבודה שפירושה פגיעה בשכר ובתנאי העבודה של קבוצות גדולות של עובדים, וקיצוצים נרחבים בשירותי הרווחה של הממשלה. ריסוק כוחה של ההסתדרות נעשה בהסכמה גלויה או בהסכמה שבשתיקה בין הליכוד לבין חלקים גדולים של מפלגת העבודה. הדבר נעשה במגמה ברורה לנטרל את כוחם המאורגן של העובדים כבעלי יכולת השפעה בקביעת מדיניות הנוגעת לשמירה על האינטרסים שלהם ועל רווחתם.

ביטוי בולט לריסוק כוחה של ההסתדרות הוא הפגיעה הקשה בצורות השונות של עבודה מאורגנת בישראל. פקידי האוצר הבכירים, המשמשים חוד המחץ של הממסד הכלכלי בנושא הזה, התפארו בכך ולא היססו לומר שהם הצליחו לשנות את כללי המשחק ולקדם את 'המהפכה הדרמטית מכולן' של שבירת העבודה המאורגנת, היות שלדעתם אין עוד צורך בה (ארלוזורוב, 2004). מאבקה של ההסתדרות על מעט הכוח שנשאר לה הוא על קיומה של העבודה המאורגנת המשתקפת בעיקר בהסכמי עבודה קיבוציים. ההסכמים הללו קובעים את מעמדה של ההסתדרות כאיגוד עובדים במקומות העבודה ומבטיחים את הזכות לקיים ועדי עובדים, שהם התא הראשוני המאורגן של העובדים (ביאור, 2005). לפי הערכה, מעט עובדים במשק הישראלי, כ-25 אחוז, עדיין מועסקים במסגרת הסכמים קיבוציים, ובהם רובו של המגזר הציבורי. הרוב הגדול של עובדי המגזר הפרטי והעסקי, חוץ מהבנקים, מועסקים בחוזים אישיים. בענף ההיי־טק, למשל, כל העובדים מועסקים בחוזים אישיים (ביאור, 2005).

המאבק על עבודה מאורגנת אינו רק מאבק על שמירת כוחה של ההסתדרות אלא גם על עצם זכותם של העובדים להתארגן באיגודים מקצועיים ולהילחם עם המעסיקים על זכויותיהם במקומות העבודה. עוד ועוד עובדים במדינת ישראל מצויים בשנים האחרונות במאבק על זכותם להתארגן, וגדל מספר המעסיקים המתנכלים לעובדים המנסים להתארגן. מצב זה יש בו מעין חזרה לתקופות קודמות בהתפתחות משטרים קפיטליסטיים, במאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20, כאשר עובדים נאלצו לנהל מאבקים קשים על זכותם להתארגן. המאבק של העובדים על הזכות להתארגן יש בו כדי לדחוק לשוליים את מאבק המובטלים לפעולת מחאה אנטי-ממסדית.

לדוגמה, בנימין נתניהו בהיותו שר האוצר, ומאיר שטרית שר התחבורה דאז, נקטו כל אחד מהם צעדים מובהקים להחלשת העבודה המאורגנת בישראל – נתניהו נגד עובדי הנמלים ושטרית נגד נהגי חברת האוטובוסים 'מטרודן' בבאר־שבע (סיני, 2005 א). בעקבות המדיניות להפרטת התחבורה הציבורית זכתה חברת מטרודן במכרז להפעלת קווי התחבורה הפנימיים בבאר־שבע. כדי לעמוד בתנאי החוזה נקטה החברה צעדים דרסטיים של קיצוץ בשכר הנהגים ופגיעה קשה בתנאי העבודה שלהם. כדי להגן על זכויותיהם החליטו הנהגים להתארגן ולתבוע חתימת הסכם קיבוצי חדש. החברה התנגדה

להתארגנות עובדיה, סירבה להכיר בוועד העובדים החדש ובעקבות זה פרצה שביתה. השביתה היתה בעידוד ההסתדרות ובסיועה. שר התחבורה מאיר שטרית החליט להתערב והתיר להפעיל חברת אוטובוסים חדשה בבאר-שבע, מה שהיה למעשה ניסיון לשבור את התארגנות העובדים ולחסל את סיכוייהם להשיג את תביעותיהם. התערבות שר התחבורה הגיעה לבית-הדין לענייני עבודה. העובדים השובתים לא זכו לסעד בערכאה הראשונה בבית-הדין המקומי לענייני עבודה. ערעור הוגש לבית-הדין הארצי לעבודה, וזה קבע כי היה אסור לשר התחבורה להורות על הפעלת חברת אוטובוסים חדשה בבאר-שבע, וכי היה בכך משום שבירת שביתה ופגיעה בזכות העובדים להתארגן (בית הדין הארצי לעבודה, עסק 05, 00057). בסופו של דבר, לאחר שביתה של 147 ימים, אחת השביתות הארוכות ביותר בתולדות המשק הישראלי, זכו הנהגים השובתים בתוספת-מה לשכרם, אבל נאלצו לוותר על דרישתם העיקרית לעבודה לפי הסכם עבודה קיבוצי (חסון, 2005 א; 2005 ב; סיני, 2005 ג). במקרה אחר, כאשר ניסו להתאגד העובדים במפעל של 'חיפה כימיקלים', החליטה ההנהלה להקים איגוד עובדים מטעמה כדי להכשיל התארגנות עצמית של העובדים. בית-הדין לעבודה ביטל זאת בקבעו כי ארגון עובדים המוקם בידי הנהלת חברה אינו חוקי ולפיכך אינו רשאי לייצג את העובדים או לנהל מאבק בשמם (ביאור, 2004).

המתקפה של הממסד הפוליטי להמשיך ולצמצם את כוחה של ההסתדרות נמשכה בחזיתות אחרות. ביולי 2005 אישרה הכנסת חוק האוסר על חבר כנסת לכהן גם כיושב-ראש ההסתדרות. מראשית ימי המדינה כיהן יושב-ראש ההסתדרות או המזכיר הכללי שלה כחבר כנסת. החקיקה האוסרת זאת פוונה נגד חבר הכנסת עמיר פרץ ששימש יושב-ראש ההסתדרות, ובעיקר נגד ההסתדרות עצמה, שחברותו בכנסת של יושב-הראש שלה היא עמדת כוח חשובה. החוק נגד עמיר פרץ הוגדר בידי ארגוני העובדים 'שפל חדש במעמד העובדים' (רוסו, 2005). בהכנה לקריאה ראשונה נמצאה גם הצעת חוק המכוונת לאסור על ההסתדרות לגבות מסי חבר ומסי ארגון מעל סף מסוים. אם חוק זה יתקבל הוא יפגע קשות במקורות הכספיים של ההסתדרות ועלול לסכן את יכולת ההישרדות שלה (ורטר, 2005).

חולשת ההסתדרות בקרב הרובד הנמוך של אוכלוסיית השכירים

בנסיבות הקיימות הכוח הנותר של ההסתדרות מתבסס בעיקר על קבוצות השכירים העובדים במקומות עבודה שיש להם מעמד מיוחד במשק הישראלי – חברות מונופוליסטיות כדוגמת חברת החשמל, או ארגונים שהתחרות בהם מועטה, כמו הבנקים הגדולים. העובדים במקומות אלה מאוגדים בוועדים חזקים החברים בהסתדרות, ואלה מספקים לה את בסיס הכוח. לפיכך ההסתדרות היא הזרוע המאורגנת של קבוצות עובדים חזקות אלה במאבקהן ובמאבקם של עובדים אחרים בחברה הישראלית. הסימביוזה הזאת בין קבוצות העובדים החזקות לבין ההסתדרות, והנכונות שלהם לפעול ביחד כדי לקדם את האינטרסים שלהם, משקפים את מעמדו האמיתי של הכוח המאורגן של מעמד העובדים בישראל.

קבוצות העובדים החלשות יותר, ובעיקר של העובדים הנמצאים ברובד התחתון בסולם התעסוקה בארץ, מצויות במעמד נחות יותר במסגרת ההסתדרות. יחסי הכוחות הקיימים הלכה למעשה בחברה ובמשק הישראליים משתקפים גם בהסתדרות. הזיקה להסתדרות של קבוצות העובדים החלשות היתה תמיד זיקה רופפת. עד היחלשות כוחה של ההסתדרות בשנות התשעים היתה הזיקה של קבוצות עובדים רבות להסתדרות קשורה במידה רבה לחברות בקופת החולים. קשר זה התבטל עם הנהגת ההסדר של ביטוח בריאות ממלכתי. במשוואת הכוח הקיימת, קבוצות העובדים החלשות ובכלל זה המובטלים לא זכו לייצוג הולם של האינטרסים שלהם בשיקולי ההסתדרות במאבקים שניהלה. יש גם הטוענים שההסתדרות נטשה את העובדים החלשים במאבקה עם המעסיקים והממשלה (גביון, 2005). יתרה מזו, במצב שההסתדרות נמצאת בו, בשעה שהיא צריכה לנהל מאבק על קיומה, האפשרויות שלה להיאבק למען המובטלים הן מוגבלות למדי. האפשרויות שלה לנסות ולארגן את המובטלים לפעולת מחאה אנטי-ממסדית הן ודאי מצומצמות. עומס הפעולות הנדרש מן ההסתדרות להיאבק על התנאים הבסיסיים לקיומה מסיט בהכרח את המרץ ואת המשאבים הנדרשים ממנה לפעילות רדיקלית יותר לארגון המובטלים. היכולת הפוליטית שלה לגייס לנושא הזה נחלשה מאוד.

נסיונות לדה-לגיטימציה של המובטלים

המניפולציה של דעת הקהל נגד המובטלים

בשנים ששיעורי האבטלה עלו בהתמדה, הגישה המרכזית של הממסד הכלכלי-הפוליטי היתה לגרום דה-לגיטימציה של המובטלים ושל תביעותיהם. המשען האידאולוגי העיקרי בהחדרת גישה זו לתוך המערכת הפוליטית ולתודעה של הציבור הרחב היה הטיעון שהבעיה המרכזית של האבטלה הגדלה היא ההשתמטות של רבים מעבודה. התמיכה הציבורית במובטלים לא היתה מעולם גבוהה בקרב כלל האוכלוסייה בישראל. לפיכך לא היה קשה לגרום לעמדות השליליות שהפיצו שופרי הממשלה כלפי המובטלים ליפול על אוזן קשבת בקרב הציבור ולזכות אצלו במידה רבה של תמיכה.

לנסיונותיהן של ממשלות ישראל לדה-לגיטימציה של המובטלים יש היסטוריה ארוכה (דורון, 1969; גל, 2002). ואולם המלחמה במובטלים קיבלה אופי אגרסיבי יותר בעשור הנסקר. שר העבודה והרווחה בתחילת שנות האלפיים, שלמה בניזרי, חזר וטען ש-50 אחוז מן המובטלים הם מתחזים, אף שלא היה בידו כל מידע בדוק לבסס את טענתו (סיני, 2001). בניזרי ניהל מסע נגד המובטלים וניסה להקים מעין 'משטרת מובטלים' שתפעל לאיתור המתחזים (קים, 2001). הוא לא נשאר בודד במערכה הזאת. הצטרף אליו ראש הממשלה אריאל שרון, שקבל כי 'יש אצלנו תרבות של התחמקות מעבודה'. הוא אמנם אמר שאין הוא מתכוון להילחם במובטלים, אבל יש אצלנו 'תרבות של אבטלה', של התחמקות מעבודה בישראל. אי-אפשר להגן עליה. אני מכיר אותה מקרוב, מאצלי בנגב. אנשים קמים בבוקר,

נרשמים כמובטלים בלשכה ואחר הצהרים עובדים בעבודה לא מדווחת. התופעה קיימת בהיקפים גדולים מתרחבים' (פלוצקר, 2001). דעות דומות הביע שר האוצר סילבן שלום (ליאור, 2001), והצטרף לכך מיכאל רצון, סגן שר התעשייה, המסחר והתעסוקה, בטענה כי 'כ־25% מהמובטלים מרמים את שירות התעסוקה' (חסון, 2003).

לעמדות אלה של הפוליטיקאים הצטרפו בכל עוזם פקידי הממשל ובייחוד פקידי האוצר. דוד מילגרום שהיה ממונה על אגף התקציבים טען ש'אוכלוסייה צעירה בישראל מעדיפה לקבל דמי אבטלה נאים על פני השתלבות במקומות עבודה'. לדעתו צריך 'להפחית את התמיכה המופרזת באוכלוסייה שאינה עובדת מרצונה' (ליאור, 2002 א). אוהד מראני, מי שהיה מנכ"ל משרד האוצר, הצהיר ש'לא יכול להיות שנעודר אנשים לא לצאת לעבודה', ו'נקטיה מדיניות תשלומי דמי אבטלה' (ליאור, 2002 ב). מנכ"ל משרד האוצר יוסי בכר לא היסס אף הוא לצאת בהאשמות קשות כלפי המובטלים. לדבריו, אין הוא רואה 'מה ההבדל בין להיכנס למשרד האוצר ולגנוב מחשב ובין ללכת ללשכת העבודה לקבל דמי אבטלה' (שפר, 2003).

הגדיל לעשות בגישתו השלילית למובטלים שר האוצר בנימין נתניהו. אחד מטיעונו המרכזיים במלחמתו במובטלים, שעליו חזר בכל הזדמנות, הוא שהסיוע למובטלים תשלומי הקצבאות של הביטוח הלאומי, הרגילו אנשים לא לעבוד וכך פגעו במובטלים עצמם ובנזקקים אחרים (נתניהו, 2004). הוא חזר וטען ש'ממשלות ישראל נתנו קצבאות ביד רחבה והכריחו אוכלוסיות שלמות לא לצאת לשוק העבודה'; וכי 'אין סיר בשר של קצבאות, כי הכלכלה תתמוטט וסיר העבודה יהיה ריק' (גביון, 2005). דברים אלה נאמרו בשעה שהסיוע הישיר למובטלים בישראל היה תמיד זעום ביותר.

בין הכלכלנים היו מי שמצאו זה כבר ש'מדינת ישראל היא בין המדינות המחמירות ביותר בתשלום דמי האבטלה: תנאי זכאות מחמירים [בה] יותר, דמי אבטלה נמוכים יותר, ומשך תקופת התשלום קצר יותר בהשוואה למדינות מערביות' (דהן, 2002). נתונים דומים נמצאו במחקר של בנק ישראל (בסוק, 2002). הזכאות לדמי האבטלה בארץ הגיעה רק לחלק קטן יחסית של כלל המובטלים. בשנת 1999, למשל, רק 40.4 אחוזים ממחפשי עבודה מובטלים קיבלו דמי אבטלה. מספרם של אלה ירד ל-20.6 אחוזים בשנת 2004 (המוסד לביטוח לאומי, סקירה שנתית 2004, עמ' 332). יתר-על-כן, ממצאי מחקר בין-לאומי משווה הראו כי אפשרויות הנגישות לקבלת דמי אבטלה ומידת הנדיבות של תשלומים אלה בתוכנית ביטוח האבטלה בישראל מדורגות במקום בחציה התחתון של טבלת הדירוג בשנות השמונים, ובתחתית הטבלה בשנות האלפיים (גל, 2005 א).

הקריאה הרטרורית של נתניהו ש'מי שיכול לעבוד צריך לעבוד' הופנתה לכאורה למובטלים, אבל למעשה היא פנתה לציבור הרחב כדי לזכות בתמיכה במדיניות ההקשחה והקיצוץ בתשלומי דמי אבטלה. קריאה זו זכתה באופן טבעי להד ציבורי חיובי. האתוס של עבודה עדיין חזק בחברה הישראלית. אבל המציאות היא שלא היו מקומות עבודה בנמצא שהמובטלים יכלו להיקלט בהם. מעטים חולקים על כך שהמשק הישראלי אינו מייצר מספיק מקומות עבודה כדי לספק עבודה לכל דורשיה. יתרה מזו, הכלכלן פרופ'

צבי זוסמן הראה שעבודה כשהיא לעצמה אינה מגוננת על המובטלים מפני מצוקה כלכלית ועוני. זוסמן מצייין במחקרו ש'מתוך תוספת 1.1 מיליון עניים בין השנים 1990 ל-2003 539 אלף היו ממשפחות עובדות'. במצב הקיים, שוק העבודה בישראל מייצר בעצמו 'אי-שוויון גבוה יחסית למדינה מערבית בין אנשים עובדים. שיעור העובדים בשכר נמוך בישראל הוא מן הגבוהים במדינות המערב המפותחות, וכך גם בפערי השכר בין העשירון העליון והעשירון התחתון של מקבלי השכר' (זוסמן, 2004; גביוון, 2005). מנתוני השכר האחרונים מתברר שקרוב לשליש העובדים, 31.7 אחוזים, משתכרים עד שכר מינימום בלבד (סיני, 2005 ג).

הפצת המידע השליילי על המובטלים הוא רק ביטוי אחד של מכניזם השליטה של הממסד הפוליטי בתודעת הציבור. השליטה הישירה או העקיפה של הממסד באמצעי התקשורת הציבוריים הביאה לידי כך שהמידע השליילי על המובטלים שהופץ בתדירות גבוהה התקבל כ'אמת' אובייקטיבית שאין לערער עליה. הוא משקף את הניכור ואת הקיטוב המעמדי שנוצר בחברה הישראלית בין האליטה שהשלטון בידיה לבין חלקים גדולים באוכלוסייה, ובמיוחד אוכלוסיית המובטלים הנמצאים ברובם ברובד הנמוך של הסולם התעסוקתי ושל הריבוד החברתי בארץ.

הוצאת דיבה רעה על המובטלים (בניש, 2002) מצביעה על שתי הטקטיקות העיקריות שהממסד נקט בהתייחסותו לבעיית האבטלה: האחת, הטלת האשמה במובטלים עצמם, שהם בוחרים מרצונם שלא לעבוד, מעין אימוץ מדיניות של Blaming the victim (Ryan, 1971); והאחרת, הסתרת חוסר האחריות החברתית של הממסד הכלכלי עצמו בניהול המשק שהשאיר חלקים גדלים של האוכלוסייה העובדת בלי אפשרות למצוא עבודה ולהתקיים בכבוד. ההצלחה הניכרת של הטקטיקות האלה הביאה במידה רבה לידי דה-לגיטימציה של המובטלים ופגעה ביכולתם להתארגן לפעולת מחאה שתוכל לזכות באהדה ובתמיכה של הציבור.

המשאבים החברתיים-התרבותיים של המובטלים

השאלה של המשאבים האישיים והחברתיים המצויים בידי המובטלים ואשר יכולים להניע אותם לפעולה משותפת עומדת זה זמן רב במוקד התעניינותם של חוקרים. המחקר הראשוני המפורסם בנושא זה נעשה בשנות השלושים של המאה ה-20 במריאנטל (Marienthal) בידי יאהודה, לזרספלד וזיסל (Jahoda, Lazarsfeld and Zeisel, 1972). מה שמכונה תזת מריאנטל (Marienthal thesis) קבעה שעובדים לאחר שהם מאבדים את מקום העבודה שלהם נכנסים למצבי דיכאון ויאוש המוליכים לאדישות פוליטית. התזה הזאת השפיעה על ההתייחסות למובטלים והיא עדיין מקובלת במידה רבה אצל חוקרים רבים, אף שכמה מחקרים היסטוריים הראו שלא כל המובטלים נכנסים למצבים של דיכאון ואדישות פוליטית ומקצתם משתתפים במאות פעילויות שונות (Reiss, 2007b). המצב

אבטלה בישראל בשנות האלפיים

בישראל בשנים הנסקרות מורכב יותר, וכפי שיתואר להלן יכולת הפעילות של המובטלים תלויה בגורמים רבים הפועלים בחברה הישראלית.

הכוחות העצמיים של המובטלים

התארגנות לפעולת מחאה אפקטיבית דורשת בהכרח סוג מסוים של משאבים חברתיים-תרבותיים, אישיים וקבוצתיים של המובטלים עצמם. בין משאבים אלה חשובות תודעה של השתייכות מעמדית ותחושה של סולידריות. תחושת סולידריות חשובה במיוחד בימינו בשעה שכל מעמד העובדים השכירים מאוים מהגישה האידאולוגית הדומיננטית הרווחת של הממשלות, גישה התומכת בפעולה כמעט בלתי-מרוסנת של כוחות השוק. בגישה זו תומכים הממסדים הכלכליים והיא שוללת כאמור את העבודה המאורגנת ואת הצורות השונות של התארגנות עובדים למטרות פעולה קולקטיבית, ודאי למטרה של פעולת מחאה אנטי-ממסדית (Mendes, 2003, pp. 176-178).

נוסף על תודעה של השתייכות ושל תחושת הסולידריות חשובה גם המוכנות האישית של המובטלים להשתתף בפעולה קולקטיבית וחשובה אמונתם באפקטיביות של פעולה כזאת לקידום האינטרס המשותף שלמענו מכוונת הפעולה. תכונות אלה של סולידריות מעמדית ושל נכונות להתגייס ולהיאבק למען אינטרס משותף היו מסימני ההיכר המובהקים של קבוצות העובדים בארץ בתקופת היישוב. קבוצות פועלים של התקופה ההיא התאפיינו בקשר הבלתי-אמצעי שהיה בנוי על זהות משותפת, על קרבה רעיונית ועל אמונה ביכולתם לפעול ביחד. השאלה היא אם המשאבים האישיים-הקבוצתיים האלה נמצאים אצל המובטלים בימינו.

מה שמאפיין את המובטלים בימינו הוא: השוני ביניהם והזהות השונה שלהם; המגמה הרווחת לאינדיבידואליזציה של מצבם; היעדר התמיכה בהם בקרב הציבור הרחב; פיקוח חברתי או סמוי של המדינה שהם נתונים בו והאיום בדה-לגיטימציה שלהם; הקושי הפסיכולוגי-האישי להירתם לפעולת מחאה קולקטיבית. מאפיינים אלה מעלים קושי רב להתארגן לפעולת מחאה קולקטיבית.

השונות האישית של קבוצות המובטלים

מה שאפיין את המובטלים בישראל בעשור הנדון היתה ההטרונגיות הגדולה שלהם. זו באה לידי ביטוי בזהויות השונות שלהם ובכלל זה השוני בהשתייכות לאומית, במגדר, בגיל, בהשכלה, בוותק בארץ, במגורים במרכז או בפריפריה, במעמדם המקצועי וברמת השכר שלהם ערב הפיכתם למובטלים. הפיצול הזה בדמותן של קבוצות המובטלים אינו מאפשר לראות בהם קבוצה הומוגנית אחת ולצפות מהם שיגיבו אותה תגובה על מצבם. המבנה ההטרונגי של כלל אוכלוסיית ישראל משתקף גם בהרכב אוכלוסיית המובטלים. כמו בכלל האוכלוסייה גם המובטלים הם מקבוצות אתניות ועדתיות שונות ויש בהם עולים מעשרות ארצות עם תרבויות שונות, שמקצתם זה מקרוב באו ארצה, שהלשון העברית

אינה שגורה בפיהם והם נמצאים בשלבים מוקדמים של התערות בישראל. מידת ההיפגעות באבטלה אינה אחידה וקבוצות חברתיות שונות נפגעות ממנה יותר מאחרות (בר־צורי, 2004). הקבוצה של הערבים הפלסטינים, למשל, מהווה אחוז ניכר מכלל המובטלים. ההבדלים בשיעורי האבטלה בלטו לפי המאפיינים של קבוצות שונות של מובטלים. בתחילת שנת 2004 שיעור האבטלה של בעלי השכלה נמוכה, פחות מ־12 שנות לימוד, היה כפול משל בעלי השכלה שמעל 12 שנות לימוד, 14.2 לעומת 7.3 אחוזים. שיעור האבטלה נמצא בקשר הפוך לגיל – השיעור יורד בקרב המבוגרים וגבוה בקרב צעירים. שיעורים גבוהים של אבטלה נרשמו בפריפריה לעומת מרכז הארץ בעיקר בגלל ההבדלים במאפייני כוח אדם, הון אנושי ורמת הפיתוח של הערוף התעסוקתי. שיעור האבטלה בערי פיתוח עמד על כ־12 אחוזים בממוצע שנתי לעומת כ־7.5 אחוזים במרכז הארץ (בר־צורי, 2004, עמ' 261). בין המובטלים הצעירים בולט שיעורם הגבוה של חיילים משוחררים, שלמרביתם אין כמעט ניסיון קודם של תעסוקה סדירה. בתחילת שנת 2005 היתה קבוצה זו קצת יותר מעשרה אחוזים של מקבלי דמי ביטוח אבטלה (המוסד לביטוח לאומי, 2005, עמ' 191).

השוני הזה בין קבוצות המובטלים מסביר מדוע קשה להניח שהן תמצאנה לשון משותפת ותוכלנה להזדהות זו עם זו בכל הנוגע לבעיית האבטלה. יש להניח שהן יכולות אולי למצוא קשר ביניהן על בסיס של שייכות אתנית או עדתית, או אולי מגדר או גיל כדי לפעול במאורגן. קשה אפוא לצפות שהן יכלו להתארגן לפעולת מחאה אנטי־ממשדית משותפת בנושא האבטלה. הדבר הוא קשה במיוחד בהיעדר כוח פוליטי בארץ – מפלגה או איגוד מקצועי – שיכול ומעוניין לארגן פוליטית את הקבוצות השונות של המובטלים ולתת בסיס וכיוון למחאתם (ראו גם: Mendes, 2003, pp. 176-177). מנהל הרשות לתכנון כוח אדם במשרד העבודה והרווחה כבר העיר בזמנו, שהסיבה המרכזית לחוסר ההתארגנות של המובטלים היא 'היעדר הנהגה מרכזית שתארגן ותסייע לעשרות קבוצות ועמותות דלות אמצעים ומשאבים הפזורות ברחבי הארץ. הפיצול הרב בין הקבוצות בשטח, למרות זהות האינטרסים שלהן, מגדיל את חוסר היעילות ואינו מאפשר ליצור קבוצות לחץ שישפיעו באופן משמעותי על מקבלי החלטות' (פפרמן, 2002).

המגמה לאינדיבידואליזציה של האבטלה

במצב הקיים של היעדר תודעת השתייכות מעמדית בקרב המובטלים והיעדר סולידריות ביניהם, מצוקתם אינה הופכת לבעיה משותפת, ל־"common cause" (Bauman, 1998, p. 93). מצב זה הוא גם פועל יוצא של האידאולוגיה הרווחת בארץ של אינדיבידואליזם כלכלי ופוליטי, במובן שכל אדם הוא אישיות הדואגת לעצמה ולזכויותיה ומשחררת במידה רבה מזיקת גומלין לקולקטיב שהוא חי בתוכו (על אינדיבידואליזם ראו: Lukes, 1973). התפנית של הדגשת האינדיבידואליזם הכלכלי בארץ פועלת בעוצמה נגד הזרמים המדגישים את הלכידות החברתית כצורך חברתי ופוליטי מרכזי. מגמה זו נותנת את סימניה גם בקרב אוכלוסיית המובטלים. בנסיבות אלה רבים מן המובטלים ניסו להימלט

ממצבם הקולקטיבי במציאת פתרון אישי-אינדיבידואלי לבעייתם. הדבר נעשה באמצעות חיפוש עבודה באופן אישי שלא באמצעות שירות התעסוקה הציבורי, או באמצעות קשרים במסגרת הרשתות החברתיות שהאדם קשור אליהן, או על-ידי ניסיון ליזמות עסקית-פרטית כלשהי. כל הצורות של יוזמה אינדיבידואלית ליציאה ממצב של אבטלה מקבלות עידוד של הממסד ולפעמים אף מוגשת עזרה ישירה ממוסדת בכיוונים האלה. הממסד מוכן לסייע בדרך של אינדיבידואליזציה של ההתייחסות למצוקת האבטלה שהאדם נקלע אליה ומעדיף דרך טיפול זו כדי שהמובטלים יימנעו מפעולה קולקטיבית בניסיון למצוא פתרון לבעיותיהם.

הקושי הפסיכולוגי-האישי של המובטלים

בכל דיון על אפשרויות של התארגנות המובטלים לפעולה קולקטיבית אין להתעלם מן המצב הפסיכולוגי-האישי שהם נתונים בו (Jahoda, 1982). נוסף על 'תזת מריאנטל' בדבר מצבי דיכאון שהמובטלים עלולים להיקלע אליהם, מחקרים רבים מלמדים על הפגיעה במצבם הנפשי והבריאותי של המובטלים, שיש לה פעמים רבות השלכות על חיי המובטלים לפרקי זמן ארוכים. אובדן מקום העבודה אינו רק הפסקת זרימת הכנסה. אבטלה מהווה מעין מצב מעבר פסיכו-סוציאלי (a psycho-social transition), המשנה את מרחב החיים של המובטל. נוסף על ביטחון כלכלי שמקום עבודה מספק לאדם, הוא גם מייצב את הזהות שלו ונותן לו מעין מטרה לחייו. הוא פותח לפניו אפשרויות מפגש וקיום יחסי גומלין עם בני-אדם אחרים, בעיקר עם חבריו לעבודה, וכדרך זו עם עולם רחב יותר. עבודה גם קובעת במידה רבה את מסגרת החיים של האדם, במובן שיש בה כדי להבנות את ממד הזמן של חיי יומיום, והוא יכול לאפשר לו לפתח ולנצל את כישוריו ולהרחיב את אופקיו לשם פיתוח היצירתיות שלו. כל אלה עלולים להיפגע קשות עם אובדן מקום העבודה והפיכתו של אדם למובטל. ברור אפוא שלאבטלה יש השפעה פסיכולוגית קשה על חיי בני-אדם, על דרכי התנהגותם ועל יכולתם לפעול במשותף (יעקובסון, 1989; Hayes & Nutman, 1981; Sinfield, 1981).

אבטלה מתמשכת יש לה גם כאמור השפעה שלילית על הבריאות הגופנית והנפשית של המובטלים. חשיפה ללחץ מתמשך הנגרם מאבטלה יכולה לערער את הפעילות התקינה של מנגנונים פיזיולוגיים ואחרים בגוף האדם ולגרום להפרעות בריאותיות מיידיות, ובהמשך הזמן לעלייה גבוהה של תחלואה בקרב המובטלים. לאבטלה יש גם השפעה שלילית על הבריאות הנפשית של האדם ביצרה חרדה, דיכאון ופגיעה בהערכה העצמית שלו. יש בה גם כדי לסכן את הבריאות הנפשית של בני משפחתו. נמצא שאבטלת הורים הביאה פעמים רבות לידי הפרעות התנהגותיות של ילדיהם, ובכלל זה הישגים ירודים בלימודים ואף התנהגות סוטה (בר-יוסף, 1993; Fryer & Ullah, 1987; Schliebner & Peregoy, 1994). על כל אלה יש להוסיף כי בחברה שאנו חיים בה הצלחה כלכלית היא קנה-מידה חשוב להערכת הישגיו של אדם. היקלעות למצב של אבטלה ומצוקה כלכלית הנלווית אליה מעידים על כישלון אישי, על חוסר הצלחה של אדם להתמודד עם האתגרים שהחברה של

שוק כלכלי חופשי מעמידה לפני כל אחד. באופן טבעי קשה לאדם להודות בכשלונו שלו והנטייה היא לנסות ולהצניע את הדבר ואף להסתירו. הדבר קשה פי כמה כאשר המובטלים מוצגים כ'עצלנים' ו'מתפנקים', 'המעדיפים לחיות על חשבון תקציב המדינה. מובטלים רבים לא ירצו להזדהות בפומבי עם תדמית שלילית שכזאת' (ראו: פרמן, 2002). אף-על-פי שהאבטלה אינה קשורה ברוב המקרים לדפוסי ההתנהגות של המובטלים עצמם, אלא נובעת מן המציאות בשוק העבודה, עדיין קשה מאוד למובטלים להתארגן, מה גם שהתארגנות כזאת נקשרת בהכרח להודאה בכישלון אישי.

פיקוח חברתי סמוי או גלוי של המדינה

המדינה מקיימת הלכה למעשה מעין מעקב פיקוחי צמוד אחר המובטלים. הפיקוח נעשה בגלוי באמצעות תשלום של דמי ביטוח אבטלה או על-ידי תשלומי הבטחת הכנסה. שני סוגי תשלומים אלה נועדו לא רק להבטיח הכנסת קיום למובטלים ולמשפחותיהם, אלא גם לפקח על הציות שלהם לתנאים שהמדינה מטילה על מצבם, כמו חובה של חיפוש עבודה, התייצבות לעתים מזומנות בשירות התעסוקה, זמינות לעבודה, קבלת כל תעסוקה מוצעת בהתעלם מתנאי שכר ומתנאים נלווים ועוד. באחרונה נוספו תנאים מחמירים, כמו חובה להשתתף בסוגים שונים של הדרכה והכשרה, עבודות שירות בקהילה וכדומה. המדינה מקיימת באופן קבוע צוותים של חוקרים, מעין 'משטרת מובטלים', העוקבים אחר מעשיהם של מקבלי הגמלאות. אי-ציות לתנאים הנדרשים עשוי לגרום סנקציה מיידית של שלילת הזכות לקבלת הגמלאות ואובדן אמצעי הקיום שגמלאות אלה מבטיחות. רוב המובטלים ודאי לא יכלו (ואולי גם לא רצו) להשתתף בפעולת מחאה פוליטית מאורגנת שהיתה עלולה לסכן את זכותם לקבלת גמלה, וכך את עצם הבסיס לקיומם.

דוגמה מובהקת של פיקוח חברתי צמוד כזה על המובטלים היא 'תוכנית ויסקונסין', המכונה בפי הממשלה בשם שיש בו כדי להטעות, 'מהל"ב' – מהבטחת הכנסה לתעסוקה בטוחה'. מקורה של התוכנית הוא ברפורמה בתשלומי רווחה, ה-Welfare reform, שהונהגה בארצות-הברית בשנות התשעים של המאה ה-20, והיא הופעלה בישראל באוגוסט 2005 (על מהותה ואופיה של תוכנית ויסקונסין ראו: דורון, 2000; קטן, 2000; סבירסקי, פרנקל וסבירסקי, 2001; בניש, 2005). את התוכנית בארץ מפעילים זכיינים פרטיים מחו"ל עם שותפים ישראלים, ומטרתה המוצהרת היא להחזיר את מקבלי גמלאות הבטחת הכנסה למעגל העבודה ולהקטין את מספר הזכאים לקבלת גמלאות אלה. המובטלים שהתוכנית מיועדת להם חייבים להתייצב במרכזי תעסוקה ולהקדיש לפחות 30 שעות בשבוע לסוגי פעילויות שיוטלו עליהם במסגרת התוכנית. מובטל שלא ישתף פעולה עם מנהלי התוכנית תישלל ממנו הזכות לגמלה (סיני, 2005; גל, 2005; ב; אחדות, היילברון ושמלצר, 2006; משרד ראש הממשלה, 2007).

ספק רב אם תוכנית ויסקונסין מסוגלת להבטיח למובטלים המשתתפים בה תעסוקה בטוחה ובתנאי שכר שיוציאו אותם ממצב המצוקה הכלכלית והעוני שהם נמצאים בו. מבקרי התוכנית רואים בה 'פס ייצור לעובדים עניים'. לדעתם התוכנית עלולה לאלץ את

המשתתפים בה 'לעבוד בעבודות לא יציבות, בתנאי העסקה פוגעניים ובשכר עוני'. אין בה מחויבות אמיתית לחילוצם של המובטלים ממצב המצוקה והעוני (בניש ואפשטיין, 2004). הניסיון של הפעלת התוכנית בניו-יורק, שהיא דומה במובנים מסוימים לתוכנית שהושקה בישראל, הראה נכשלה במילוי יעדיה העיקריים. רק שמונה אחוזים מן המובטלים שהופנו אליה מצאו עבודה בתוך שישה חודשים, ורק 35 אחוזים התמידו בה שישה חודשים או יותר (סיני, 2005 ד).

הפיקוח החברתי על המובטלים נעשה גם באופן סמוי, כאמור, על-ידי הטלת האשמה של האבטלה עליהם עצמם. על אף שיעורי האבטלה הגבוהים בישראל, בעיקר בשנים 2000-2005, המובטלים הם מיעוט באוכלוסיית ישראל. רוב האוכלוסייה העובדת, אם לפי העמדות שהן באופן טבעי שליליות כלפי מי שאינם עובדים, ואם בהשפעת שופרות התעמולה הרשמיים המצהירים השכם והערב שהמובטלים משתמטים מעבודה, מתייחסת בחשדנות למובטלים, המקבלים גמלאות מן הביטוח הלאומי לצורכי קיומם. הרוב הנמצא במעגל העבודה חושבים או חושדים שהמובטלים אשמים ולו חלקית במצבם. הסופר חיים גורי סיפר שכאשר בא לבקר באוהל המחאה של ויקי כנפו ראה כלי רכב שחלף ליד שכונת האוהלים הצפופה ומתוכו בקעו צעקות 'פרזיטיות, לכו לעבוד' (גורי, 2003). היחס החשדני הזה כלפי המובטלים מכיל יסוד חזק של פיקוח חברתי (Social Control) שיש בו כדי להצר את צעדי המובטלים ולהרתיע אותם מכל נקיטה של פעולות מחאה אנטי-ממסדיות.

הצעדים נגד התארגנויות של מחאה

הממשלות לא הסתפקו רק בפעולות של דה-לגיטימציה של המובטלים ואף לא נרתעו מלהשתמש באמצעי כפייה כדי לדכא כל התארגנות מחאה של עובדים שלבשה צורה כלשהי שהיה בה פוטנציאל של איום על הממסד הפוליטי-הכלכלי, או שהיה בה משום הפרעה למדיניות שהוא היה מעוניין לנקוט. צעדים של דיכוי פוליטי מסוג זה נעשו לעתים בגלוי ולעתים בסמוי. אחת הדרכים שהממשלה בחרה לאכוף את רצונה היתה איום גלוי להשתמש בחקיקה, או בהעברת חקיקה התואמת את כוונותיה ושימוש בה כדי להשיג את מה שהיא רצתה להשיג לנוכח התנגדות ומחאה מאורגנות של קבוצות עובדים. לדוגמה, המחאה והמאבק הממושכים שניהלו עובדי הנמלים בעניינים שנגעו למעמדם ולתנאי עבודתם (רון, 2003; משרד ראש הממשלה, 2004).

פעולה שלטונית דומה נגד התארגנות עובדים באה לידי ביטוי בהתערבות ישירה של הממשלה בשביתה של עובדי חברת מטרודן בבאר-שבע, שתוארה לעיל. פרשנית משפטית ראתה בהתערבות שר התחבורה במקרה זה לטובת המעסיק 'פעולה בלתי מידתית ובלתי סבירה בעליל'. במעשה של שר התחבורה היתה, לדעתה, 'טמונה ההטעיה ההרסנית בעמדת המדינה'. לדעתה 'המדינה מחויבת לאכוף את זכויות אדם [כך במקור] של אזרחיה,

ולכן אינה יכולה לממן את הפרתן הבוטה על ידי בעלי זיכיונות שלה, דבר שהיא עשתה למעשה במקרה של חברת מטרודן (רדאי, 2005). יתרה מזו, שר התחבורה ניסה אף להתערב בהחלטתו של בית-משפט שדן בעניין ולהשפיע עליה. השר שטרית התקשר אל נשיא בית-הדין הארצי לענייני עבודה ונוף בו בעקבות פסק הדין שלו שאסר על עיריית באר-שבע לפגוע בשביתת נהגי חברת האוטובוסים מטרודן באמצעות הפעלה של חברה פרטית. היועץ המשפטי לממשלה קבע כי שיחה כזאת בין שר לשופט אינה דבר ראוי שיקרה (יועז, 2005). ואולם עצם המקרה מעיד על עמדותיה של הממשלה בעניין זכויות מחאה של עובדים. נראה שהממשלה לא היתה מהססת לפעול באותה מידה ואולי אף ביתר חומרה נגד פעולות מחאה מאורגנות של עובדים מובטלים.

הממסד גם לא היסס להשתמש בחוק הפלילי כדי לפעול נגד צורה כלשהי של פעולות מחאה של חלשים. לדוגמה המקרה של ויקי כנפו, אם חד-הורית שצעדה צעדת מחאה ממקום מגוריה במצפה רמון לירושלים. אמנם זו לא היתה מחאה מאורגנת של מובטלים אלא מחאה של יחיד על קיצוצים בגמלאות הבטחת הכנסה; מחאה של אישה בודדת שביטאה אמנם את תסכולה הפרטי, אבל גם שיקפה את התסכול של אלפי המובטלים שנפגעו מהקיצוצים בתשלומי גמלאות הבטחת הכנסה. גם מחאה פרטית ובלתי-מאורגנת זו נבלמה בידי המשטרה בשער הגיא. צעידתה, לגרסת המשטרה, היתה עברה על אחד מחוקי התעבורה. כך, לדעת אחד הפרשנים המשפטיים, 'במחי יד נהפכה מחאה חברתית לחשד למעשה פלילי, והאישה – למפירת חוק'. לדעת הפרשן: 'באמצעות גיוס מערכת אכיפת החוק הפלילי נגד עניים, והגדרתם כעבריינים, המדינה מבנה אותם כאנשים מסוכנים לחברה [...] המצדיק את הפעלת כוח השיטור של המדינה כלפיו ואת ענישתו'. פועל יוצא של מדיניות זו הוא 'קרימינליזציה של התנהגות חברתית (ההופך) לאמצעי שליטה יעיל של המשטר המושתת על כוח, משטר נעדר חמלה' (זיו, 2003).

פעולות מחאה של המובטלים או למענם

למרות הקשיים לקיים פעולת מחאה אנטי-ממסדית של המובטלים עצמם התארגנו בתקופה הנדונה ארגונים או קבוצות ואנשים כפרטים לפעולות מחאה למען המובטלים. קבוצה של מחוסרי דיור ומובטלים הקימה אוהל מחאה בתל-אביב בשם 'כיכר הלחם' והם התמידו במחאתם פרק זמן ממושך. בשנת 1999 הוקם 'פורום ארגונים למאבק באבטלה'. בפורום השתתפו כ-20 ארגונים וולונטריים, האגודה לזכויות האזרח, הקשת הדמוקרטית המזרחית, האגודות 'ידיד' ו'שתיל' ועוד. המטרה המוצהרת של הפורום היתה 'שמירה ושיפור זכויות המובטלים והעובדים ומעקב אחר תוכניות הממשלה בנושא המאבק באבטלה' (שתיל, פורום ארגונים למאבק באבטלה).

הפורום והארגונים המיוצגים בו עשו במרוצת השנים פעולות שונות ובהן גם פעולות מחאה מאורגנות, כדוגמת הפגנה מול ועידת ישראל לעסקים בשנת 1999, וקיימו משמרות מחאה נגד חברות כוח אדם וכדומה. עיקר עיסוקו של הפורום היה בפעולות שדולה בוועדות הכנסת ובמפגשים עם חברי כנסת כדי לזכות באוזן קשבת בכל הנוגע לשמירה על זכויות העובדים ומניעת פגיעה במובטלים. לארגונים היה הרצון לסייע בדרכים שונות למובטלים וליצור גוף משותף שיוכל לתמוך בפעולת מחאה אנטי-ממסדית בנושא האבטלה. ואולם הארגונים השותפים בפורום היו שונים מאוד זה מזה, לכל אחד מהם היו מטרות שונות, ולכולם משאבים מוגבלים מאוד. לפיכך ספק אם היה ביכולתו של הפורום הזה לתת את הגיבוי האינטלקטואלי הנחוץ ליצירת פעולת מחאה מאורגנת של המובטלים וגם לספק את הכלים הארגוניים הנחוצים ליצירת תנועת מחאה בעלת משקל.

המחאה האישית יוצאת הדופן של ויקי כנפו זכתה לתמיכה ציבורית רחבה ונשים רבות הצטרפו אליה. אוהל המחאה שהן הקימו בקריית הממשלה בירושלים זכה לפרסום ולתשומת לב רבה מכל אמצעי התקשורת. התהודה הציבורית הרבה למחאה של כנפו ושל חברותיה נראתה תחילה כאיום על הממסד ועל שר האוצר נתניהו ומדיניותו החברתית (בסוק, 2003). אחד מבכירי הסוציולוגים, פרופ' משה ליסק, ראה במחאה הזאת מעין סימנים ראשונים של מרי אזרחי. ואולם הוא הכיר גם בתמימות הרבה שהיתה במהלך של כנפו וציין שאי-אפשר לדעת לאן מהלך זה ינותב ושיהיה אפשר בקלות לפורר את המאבק של האימהות האלה (קדמי, 2003).

הממסד הכלכלי במשרד האוצר אכן התעשת במהרה ויצא במתקפת נגד כדי להקטין את אהדת הקהל כלפי המפגינות ולהקהות את האופי החברתי המאשים של המחאה עצמה, ולגרום בצורה זו או אחרת לקצה של המחאה. האימהות החד-הוריות סומנו כ'קבוצת בכייניות, הטופלות על החברה כולה את מחיר שגיאותיהן האישיות'. מה שתואר בתחילה בתקשורת כ'זעקת האימהות' הפך לביטויי 'שאת נפש מהסגנון והתביעות של המפגינות' (גולן, 2003). הממונה על התקציבים במשרד האוצר כינה את המחאה של האימהות החד-הוריות 'חצופה' והכריז שהאוצר לא יותר להן גם אם יפגינו עוד ועוד מול משרד האוצר (קליין, 2003). מסע הסברה נרחב שפתחו בו אנשי האוצר עשה הכול כדי לצייר את הנשים המוחות כנטל על החברה וקרא להן כפי שהוא היה רגיל לנהוג כלפי מובטלים אחרים 'לכו לעבוד'. ההחלטה העיקרית של מסע ההסברה היתה לעשות קואופטיציה של כנפו, כלומר לחבק אותה ולהפרידה מחברותיה (קים, 2003). בסופו של דבר, טקטיקה זו הצליחה לפורר את המחאה כולה.

הכישלון של תנועת המחאה שניסתה כנפו להוביל נבע מכך שהיה חסר לה מלכתחילה התנאי היסודי של הזדהות עם רעיון פוליטי של ביקורת והתנגדות לצעדי הממשלה שנועדו לפגוע קשות באימהות החד-הוריות. התברר שכנפו, שהיתה אמורה להנהיג את תנועת המחאה של האימהות נגד הממשלה, הזדהתה כתומכת פוליטית בממשלה, הפכה לחסידה של שר האוצר נתניהו (ואפילו הגישה לו זר פרחים כסימן לתמיכה הזאת), ותקפה את ההסדרות, מה שהתקבל ברצון אצל שוללי קיומם של איגודים מקצועיים ושל

התארגנות שלהם לפעולה משותפת (שטרנהל, 2003). הגורמים השונים האחרים שניסו לסייע לכנפו או להזדהות אתה נמנעו גם הם מלהזדהות עם רעיון פוליטי הנחוץ לכל תנועת מחאה, וכך הם גם תרמו בלי משים להכשלתה של תנועת המחאה. הכישלון של תנועת המחאה הבלתי-מאורגנת שצמחה מיוזמה אישית מעיד על הקשיים שהיתה נתקלת בהם כל מחאה דומה של מובטלים.

דיון וסיכום

במאמר זה ניסיתי להסביר מדוע לא נוצרה בישראל תנועת מחאה מאורגנת של המובטלים בשנים 1995-2005. המצב האובייקטיבי של שיעורי אבטלה גבוהים ושחיקה חריפה של תוכניות הביטוח הסוציאלי הכשירו את התנאים להקמתה של תנועת מחאה כזאת. כאמור, גורמים חברתיים, כלכליים ופוליטיים מנעו את היווצרותה של תנועה כזאת. נראה שאת ההתנהגות הפסיבית ביסודה של המובטלים בתקופה הנדונה אפשר להסביר בשני גורמים עיקריים שפעלו בחוזה בקרב המובטלים ובחברה הישראלית בכלל: הניכור שהתגלה בין כלל החברה הישראלית לבין קבוצות המובטלים ובין הקבוצות השונות של המובטלים לבין עצמן; והגורם האחר הוא היעדר רעיון פוליטי מאחד לביקורת ולהתנגדות לסדר החברתי הקיים שיכול לחבר את המובטלים לתנועת מחאה אנטי-ממסדית מאורגנת.

החברה הישראלית היא במהותה חברת מהגרים והשוני בין הקבוצות למיניהן עדיין עולה על המשותף. יחסי הגומלין ומידת הסולידריות בין הקבוצות השונות הם מעטים וטעונים פעמים רבות בזכרונות שליליים של אפליה וקיפוח. הפערים החברתיים והכלכליים החוצים את החברה הישראלית חופפים במידה רבה את קווי הזהות המפרידים בין הקבוצות השונות. הניכור הנובע מכך בין חלקים שונים של החברה הישראלית מחלחל ליחסים בין הכלל לבין הקבוצות השונות של המובטלים. המובטלים נתפסים גם כקבוצה נפרדת אחת בתוך החברה הישראלית וגם כקבוצות מפורדות רבות עם זהויות ומאפיינים שונים בתוך הפסיפס הקבוצתי הרב-גוני המרכיב את החברה הישראלית. ההתייחסות הכפולה הזאת למובטלים הן כקבוצה מיוחדת והן כבעלי אופי מיוחד בתוך הקבוצות השונות, מגבירה את הגישה השלילית אליהם ומקרינה על יכולת ההתארגנות שלהם לפעולה משותפת.

עוד שני יסודות ממלאים תפקיד חשוב בגישה המנוכרת של החברה הישראלית למובטלים. האחד קשור לאתוס העבודה הרווח בחברה הישראלית; אתוס זה יש לו שורשים היסטוריים עמוקים בתנועת העבודה הישראלית ובחברה הישראלית בכלל. האתוס הזה מטיל את צלו הכבד על המובטלים הנוטים לראות את עצמם אשמים במעמדם החברתי כמחוסרי עבודה הנמצאים מחוץ לזרם המרכזי של החברה וזקוקים לסיוע של הכלל. היסוד האחר הוא ההערכה הגבוהה שהחברה הישראלית מעניקה לאלה המצליחים כלכלית. אבטלה וחוסר היכולת של אדם לכלכל את עצמו מבחינה כלכלית הם הפנים ההפוכים, השליליים, של הצלחה כלכלית. אבטלה מעידה על כישלון להתמודד עם החיים

בחברה מצליחנית של שוק חופשי, ולפיכך ההערכה אל המובטלים היא נמוכה בסולם הערכים הקיים. שני היסודות האלה של חוסר הצלחה כלכלית ואי-השתלבות בעבודה ובמעמד שהעבודה מקנה לבני-אדם מקרינים על הגישה השלילית אל המובטלים, וכפועל יוצא – על היכולת שלהם לזכות בתמיכה בנסיונם להתארגן ולפעול ביחד כתנועת מחאה אנטי-ממסדית.

המציאות הקשה של האבטלה בתקופה הנסקרת גם הראתה שהיעדר רעיון פוליטי מאחד הוא המאפיין את קבוצות המובטלים. לדברי יובל אלבשן ודני גוטוויין, הניסיון הישראלי מלמד לכאורה, שכדי ליהנות מאהדת הציבור והתקשורת חייבים אולי להפריד בין מאבק לבין פוליטיקה. ואולם, לדעתם, 'ניתוק המחאה מהפוליטיקה מעקר את המחאה ועושה אותה לאירוע שלא רק שאינו מאיים על השיטה ואינו יוצר מנגנונים להחלפתה אלא אף נהפך לחלק ממנה'. ניתוק כזה עשוי ליצור אווירה של מחאה מוסרית ו'לחץ ציבורי לטיפול בבעיות נקודתיות, אבל אינה מסוגלת להביא לידי שינוי חברתי של ממש' (אלבשן וגוטוויין, 2003).

היעדר של רעיון מאחד בין המובטלים היה כנראה בעוכריהם בתקופה הנסקרת. ואולם גם להתנכרות של האליטות לבעיות המובטלים ולמצוקתם היה תפקיד מכריע. העמדות של המובטלים כלפי מצוקתם באו אמנם לידי ביטוי בדרכים שונות, אולם הניתוק של העמדות האלה מן הפעילות בזירה הפוליטית מנע גיבוש של היסודות ההכרחיים להתארגנות על בסיס של מחאה קולקטיבית מאורגנת. בלא גב מאחד כזה לא היה סיכוי להיווצרות של תנועת מחאה, ובלי תנועה פוליטית מאחוריהם לא היה סיכוי למובטלים להצליח לגרום לממסד לנקוט צעדים שישפרו את מצבם.

ביבליוגרפיה

אחדות לאה, היילברון גבריאלה ושמלצר מרים (2006). יישום תוכנית לשילוב מקבלי גמלה להבטחת הכנסה – תוכנית מהל"ב (דו"ח מחקר מס' 1), המוסד לביטוח לאומי, ירושלים, מאי.

אלבשן יובל וגוטוויין דני (2003). "אותנטיות" סקטורלית לא תועיל, הארץ, 17 ביולי.
ארלוזורוב מירב (2004). 'צריך לפרק את המינהל ולמכור את קרקעות המדינה', הארץ, 5 במאי.

ביאור חיים (2005). 'גם ההסתדרות מעסיקה 57 עובדים בחוזים אישיים', הארץ, 18 ביולי.

ביאור חיים ורביץ איתן (1993). 'שרים בכירים: לאסור מלחמה בבטלות, לא לשלם דמי אבטלה', הארץ, 4 ביוני.

בית הדין הארצי לעבודה, עסק 05, 00057. 'הסתדרות העובדים הכללית החדשה נגד מדינת ישראל, משרד התחבורה, שר התחבורה מאיר שטרית וחברת מטרוון, באר-שבע בע"מ'.

- בניש אבישי (2002). 'דיבת המובטלים', הארץ, 8 ביולי.
- בניש אבישי (2005). 'יישום תוכנית ויסקונסין בישראל – היבטים משפטיים', עבודה, חברה ומשפט, עמ' 121-154.
- בניש אבישי ואפשטיין ברברה (2004). 'פס יצור לעובדים עניים', הארץ, 10 בנובמבר.
- בסוק מוטי (2002). 'תנאי המובטלים בישראל גרועים מבמערב', הארץ, 18 בדצמבר.
- בסוק מוטי (2003). 'מה שלא הצליח לעשות עמיר פרץ, עשתה ויקי כנפו', הארץ, 16 ביולי.
- בר-יוסף רבקה (1993). 'האבטלה כטראומה', מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים, 37, עמ' 31-98.
- בר-צורי רוני (2004). 'תעסוקה, אבטלה ומדיניות רווחה', בתוך: יעקב קופ (עורך), הקצאת משאבים לשירותים חברתיים 2004, מרכז טאוב לחקר מדיניות חברתית בישראל, ירושלים.
- גביון יורם (2005). 'נתניהו מספר לכם שעני הוא מי שלא עובד? אל תאמינו לו', הארץ (The Marker), 6 ביולי, עמ' 12.
- גולן אבירמה (2003). 'כבר מתחילים להאשים אותן', הארץ, 15 ביולי.
- גורי חיים (2003). 'מה תעשה ישראל באומלליה: על מנהיגות המרד הנואש של העניים ושל המקופחים', אופקים, 7.
- גל ג'וני (2002). 'האמנם נטל מרצון?: סיפורה של ההתמודדות עם האבטלה, 1920-1995, המרכז למורשת בן-גוריון, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה-בוקר.
- גל ג'וני (2004). 'על מטוטלת ביטוח האבטלה בישראל 1972-2003', ביטחון סוציאלי, 67, דצמבר, עמ' 109-137.
- גל ג'וני (2005 א). 'תוכנית ביטוח אבטלה: מבט בינלאומי משווה, קבוצת המחקר במדיניות חברתית, בית הספר לעבודה סוציאלית ורווחה חברתית, האוניברסיטה העברית, ירושלים, אפריל.
- גל ג'וני (2005 ב). 'תוכנית ויסקונסין: בין רווחה ועבודה?', אופקים חדשים, 24, אוגוסט. דבר (1993). 'הסגר חשף את האבטלה במלוא ערוותה – כמקצוע של המובטלים', 7 במאי.
- הזן מומי (2002). 'התאכזרות למובטלים', הארץ, 8 במאי.
- דורון אברהם (1969). 'המאבק על ביטוח אבטלה בישראל', מולד, 10 (220), עמ' 439-448.
- דורון אברהם (2000). 'מסעד לעבודה – איום על רשת המגן במערכת הביטחון הסוציאלי הישראלית', ביטחון סוציאלי, 57, מאי, עמ' 37-58.
- דורון אברהם וקרמר רלף (1992). 'מדינת הרווחה בישראל: מערכת הבטחון הסוציאלי במבחן המדיניות והביצוע, עם עובד ומכון אשכול, האוניברסיטה העברית, תל-אביב וירושלים.
- המוסד לביטוח לאומי (2005). 'סקירה שנתית 2004, מינהל המחקר והתכנון, ירושלים.

אבטלה בישראל בשנות האלפיים

- המוסד לביטוח לאומי (מאי 2005). רבעון סטטיסטי, לה, 1, ינואר-מרס 2005, מינהל המחקר והתכנון, ירושלים.
- ורטר יוסי (2005). 'הסיוט של פרץ', הארץ, 18 ביולי.
- זוסמן צבי (2004). 'שחיקת השכר הנמוך ועוני גובר במשפחות עובדות: ישראל 1989-2002', בתוך: קופ (עורך), הקצאת משאבים לשירותים חברתיים 2004.
- זיו נטע (2003). 'מלחמה בפשע העוני', הארץ, 14 ביולי.
- זרחיה צבי (1993). 'שוחט קורא למצות את הדין עם מקבלי דמי אבטלה במרמה', הארץ, 4 במאי.
- חסון ניר (2003). 'כ-25% מהמובטלים מרמים את שירות התעסוקה', כל העיר, 5 בספטמבר.
- חסון ניר (2005 א). 'ביה"ד לעבודה אסר לשבור שביתת "מטרודן"', הארץ, 3 במרס.
- חסון ניר (2005 ב). 'אחרי 147 ימי שביתה, נהגי מטרודן חוזרים לעבודה עם העלאת שכר בשיעור 7.5%', הארץ, 21 באפריל.
- יועז יובל (2005). 'השר שטרית לא יחקר על הנזיפה באדלר', הארץ, 16 במרס.
- יעקובסון דן (1989). באפס עבודה: ממצאי מחקרים על מובטלים בישראל, מכון גולדה מאיר לחקרי עבודה וחברה, תל-אביב.
- כץ מיכאל (1992). 'פצצת זמן בריאותית הטמונה באבטלה', משאבי אנוש, 52, עמ' 18-34.
- ליאור גד (2001), 'שר האוצר סילבן שלום, בריאיון לקראת המרתונים לחתימה על עסקת חבילה ולאישור תקציב המדינה', ידיעות אחרונות (המוסף לשבת), 30 בספטמבר.
- ליאור גד (2002 א). 'החוקים הפופוליסטיים רק יחמירו את העוני ויגרמו לפיטורי אלפים, ריאיון עם דוד מילגרום, לשעבר הממונה על אגף התקציבים באוצר', ידיעות אחרונות (המוסף לשבת), 8 בפברואר.
- ליאור גד (2002 ב). 'מראני: נקשיח מדיניות תשלומי דמי אבטלה', ידיעות אחרונות, 21 ביוני.
- ליימן-ווילציג שמואל (1992). מחאה ציבורית בישראל 1949-1992, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
- משרד ראש הממשלה, אגף התקשורת (2004). הודעה לעיתונות של מזכיר הממשלה, חלק ד, 14 בנובמבר.
- משרד ראש הממשלה (2007). דו"ח הועדה לבחינת תוכנית מהל"ב, ירושלים, יוני.
- נתניהו בנימין (2004). 'הקצבאות הנציחו את העוני', ידיעות אחרונות (המוסף לשבת), 10 בספטמבר.
- סבירסקי שלמה, פרנקל עמי וסבירסקי ברברה (2001). הבטחת הכנסה בישראל: מקצבאות סעד להבטחת הכנסה ומהבטחת הכנסה ל'תוכנית ויסקונסין', מרכז אדווה, תל-אביב.
- סיני רותי (2001). 'בניזרי: 50% מהמובטלים הם מתחזים', הארץ, 22 בינואר.
- סיני רותי (2005 א). 'חופש ההתארגנות גובר על אי נוחות התושבים', הארץ, 4 במרס.

- סיני רותי (2005 ב). '31.7% מהעובדים מרוויחים עד לשכר מינימום; גברים מרוויחים פי 1.7 מנשים', הארץ, 26 ביולי.
- סיני רותי (2005 ג). 'שטרית עבר על החוק כששבר שביתת מטרודן', הארץ, 27 ביולי.
- סיני רותי (2005 ד). 'כישלון לתוכנית ויסקונסין בניו יורק: רק 8% מצאו עבודה תוך חצי שנה', הארץ, 29 ביולי.
- סיני רותי (2005 ה). 'תוכנית ויסקונסין יוצאת לדרך, אבל האם היא תעזור גם למובטלים ששירות התעסוקה כבר ויתר עליהם?', הארץ, 31 ביולי.
- פלוצקר סבר (2001). 'ראש הממשלה אריאל שרון ל"ידיעות אחרונות": לא יהיו גזרות בתקציב 2002', ידיעות אחרונות, 24 באוגוסט.
- פרמן בני (2002). 'כמה מנדטים יש למובטלים', הארץ, 7 באוגוסט.
- פרנקל עמי (2001). 'דמי אבטלה בישראל: מגמות ושינויים בחקיקה 1985-2000', מרכז אדוה, תל-אביב, פברואר.
- פרץ סמי וחורש הדר (2006). 'אני אשם בהתקדמות של עמיר פרץ (ראיון עם יוסי ביילין)', הארץ (The Marker), 10 בפברואר 2006.
- קדמון סימה (2004). 'קבלני משנה של נתניהו', ידיעות אחרונות (המוסף לשבת), 20 בפברואר.
- קדמי שרון (2003). 'פרופ' ליסק: סימנים למרי אזרחי', גלובס, 14-15 ביולי.
- קטן יוסי (2000). 'מקבלת הבטחת הכנסה להשתלבות בעבודה – מעבר קל ובטוח או גשר צר מאוד', ביטחון סוציאלי, 58, נובמבר, עמ' 151-172.
- קים חנה (2001). 'מסע הציד של המובטלים', הארץ, 21 בינואר.
- קים חנה (2003). 'מלחמת יולי', הארץ, 18 ביולי.
- קליין זאב (2003). 'באוצר נבוכים: בכל מקרה נפסיד, במערכה', גלובס, 14-15 ביוני.
- רדאי פרנסיס (2005). 'שטרית מסבסד את הפרת זכויות היסוד של נהגי מטרודן', הארץ (The Marker), 24 במרס, עמ' 26.
- רון עמוס (2003). 'מאבק הממשלה בעניין הנמלים היה מיותר', ידיעות אחרונות, 21 באוקטובר.
- רוסו יצחק (2005). 'החקיקה נגד עמיר פרץ – שפל חדש במעמד העובדים', הארץ, 9 באוגוסט.
- שטרנהל זאב (2003). 'ויקי קנפו כדוגמה', הארץ, 7 בנובמבר.
- שפר שלומי (2003). 'יוסי בכר: האוצר מתכנן להפחית את שיעור מס החברות', הארץ, 8 בדצמבר.
- שתיל (ללא תאריך). פורום ארגונים למאבק באבטלה. www.shatil.org.il.

Bagguley Paul (1991). *From Protest to Acquiescence? Political Movements of the Unemployed*, Macmillan, London.

Bagguley Paul (1992). 'Protest, Acquiescence and the Unemployed: A Comparative Analysis of the 1930s and 1980s', *British Journal of Sociology*, 43, 3, September.

- Bagguley Paul (2004). 'Unemployment, Protest and Crises of Democracy: A Comparison of Some Social Capital, Mass Society and Social Movement Society Theses'. in: Gary Taylor and Malcolm J. Todd (eds.), *Democracy and Participation: Popular Protest and New Social Movements*, Merlin Press, London, pp. 115-134.
- Bauman Zygmunt (1998). *Work, Consumerism and the New Poor*, Open University Press, Buckingham.
- Brundage Anthony (1978). *The Making of the New Poor Law 1832-1839*, Hutchinson, London.
- Brundage Collette Christinec (2002). *The Jarrow Crusade*, BBC History, London.
- Campbell Beatrix (1984). *Wigan Pier Revisited: Poverty and Politics in the 80s*, Virago, London.
- Dictionary of the History of Ideas* (2003). 'Protest Movements', 3, University of Virginia Library, The Electronic Text Center, Charlottesville VA, pp. 671-676.
- Donatella della Porta (2005). 'Protest on Unemployment: Forms and Opportunities', in: Marco Giugni and Paul Statham (eds.), *The Contentious Politics of Unemployment in Europe, Political Claim Making, Policy Deliberation and Exclusion from the Labor Market*, Unempol. Final Report, 5th Framework Programme of the European Commission and the Swiss Office of Education and Science, June.
- Donatella della Porta and Diani Mario (1976). *Social Movements*, Blackwell, Oxford.
- Esping-Andersen Gosta (1985). *Politics Against Markets: The Social Democratic Road to Power*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Fraser Derek (1976). *The New Poor Law in the Nineteenth Century*, St. Martin's Press, New York.
- Fryer David and Ullah Philip (1987). *Unemployed People: Social and Psychological Perspectives*, Open University Press, Philadelphia.
- Giugni Marco (2005). 'The Political Mobilization of the Unemployed in Comparative Perspective', in: Giugni and Statham (eds.), *The Contentious Politics of Unemployment in Europe, Political Claim Making, Policy Deliberation and Exclusion from the Labor Market*.

- Giugni Marco and Statham Paul (eds.) (2005). *The Contentious Politics of Unemployment in Europe, Political Claim Making, Policy Deliberation and Exclusion from the Labor Market*, Unempol, Final Report, 5th Framework Programme of the European Commission and the Swiss Office of Education and Science, June.
- Hayes John and Nutman Peter (1981). *Understanding the Unemployed: The Psychological Effects of Unemployment*, Tavistock Publications, London.
- Hobsbawm Eric (1957). *Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of Social Movements in the 19th and 20th Centuries*, Norton, New York.
- Jahoda Mary (1982). *Employment and Unemployment: A Social-psychological Analysis*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Jahoda Mary, Lazarsfeld Paul and Zeisel Hans (1972). *Marienthal: The Sociography of an Unemployed Community*, Tavistock, London.
- Jordan Bill (1973). *Paupers: The Making of the New Claiming Class*, Routledge and Keegan Paul, London.
- Koopman Ruud (2004). 'Political Opportunity Structure: Some Splitting to Balance the Lumping', in: Jeff Goodwin and James M. Jasper, *Rethinking Social Movements*, Rowman and Littlefield, Lanham, MD.
- Lukes Steven (1973). *Individualism*, Harper & Row, New York.
- Matt Perry (2005). *The Jarrow Crusade: Protest and Legend*, University of Sunderland Press and Business Education Publishers, Houghton le Spring.
- McAdam Doug (1966). 'Conceptual Origins, Current Problems, Future Directions', in: Doug McAdam, John D. McCarthy and Mayer N. Zald (eds.), *Comparative Perspective on Social Movements*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Mendes Philip (2003). *Australia's Welfare Wars: The Players, the Politics and the Ideologies*, University of New South Wales Press, Sydney.
- Parkin Frank (1971). *Class Inequality and Political Order: Social Stratification in Capitalist and Communist Societies*, MacGibbon & Kee, London.
- Pickard Tom (1982). *Jarrow March*, Allison & Busby, London.
- Piven Francis Fox and Cloward Richard A. (1977). *Poor People's Movements: Why They Succeed, How They Fail*, Pantheon Books, New York.
- Piven Francis Fox and Cloward Richard A. (1982). *The New Class War, Reagan's Attack on the Welfare State and Its Consequences*, Pantheon Books, New York.

- Reiss Mathias (2007a). 'Marching on the Capital: National Protest Marches of the British Unemployed in the 1920s and 1930s', in: Matthias Reiss (ed.), *The Street as Stage: Protest Marches and Public Rallies since the Nineteenth Century*, Oxford University Press, Oxford.
- Reiss Matthias (2007b). *From the Blanketeers to the Present: Understanding Protests of the Unemployed*, German Historical Institute in Collaboration with the Society for the Study of Labour History, London, H-Net, Clio-online.
- Richards Andrew (2002). *Mobilizing the Powerless: Collective Protest Action of the Unemployed in the Interwar Period*, Working Paper 2002/175, Center for Advanced Studies in the Social Sciences, Juan March Institute, Madrid, February.
- Ryan William (1971). *Blaming the Victim*, Orbach & Chambers, London.
- Schliebner Connie T. and Peregoy John J. (1994). 'Unemployment Effect on the Family and the Child: Intervention for Counselors', *Journal of Counseling & Development*, 72, 4, pp. 368-372.
- Seabrook Jeremy (1981). 'Unemployment Now and in the 1930s', in: Bernard Crick (ed.), *Unemployment*, Methuen, London.
- Seabrook Jeremy (1982). *Unemployment*, Quartet, London.
- Sinfield Adrian (1981). *What Unemployment Means*, M. Robertson, Oxford.
- Tarrow Sidney (1966). 'States and Opportunities: The Political Structuring of Social Movements', in: McAdam, McCarthy and Zald (eds.), *Comparative Perspective on Social Movements*.
- Walzer Michael (1988). *The Company of Critics: Social Criticism in the Twentieth Century*, Peter Halban, London.
- Wood Michael (2005). 'Social Security Rooted in Grassroots Struggle', *People's Weekly World Newspaper*, www.pww.org/articleprint/7025, 05/12/05.